

JUDIT GIL-FARRERO

Doctora en Història de la Ciència, historiadora ambiental i de la ciència
Editora el projecte d'humanitats digitals "Sabers en acció"

El concepte de conservació aplicat a la natura i al paisatge

1. INTRODUCCIÓ AL PAISATGE

Una de les característiques definitòries i identitàries de la Ribagorça és el seu paisatge muntanyós. És, també, un dels seus principals atractius turístics. I, a més, una part important del paisatge ribagorçà està sota alguna figura de protecció o conservació. Atesa la importància del paisatge, voldria començar per algunes definicions del concepte.

L'any 2000 el Consell d'Europa va adoptar el *Conveni europeu del paisatge*, on podem llegir que:

«Paisatge» designa una part del territori tal com la percep la població, el caràcter de la qual resulta de l'acció dels factors naturals i/o humans i de les relacions que s'estableixen entre ells.¹

El geògraf Joan Nogué i Font, director de l'Observatori del Paisatge de Catalunya entre 2005 i 2017, defineix el paisatge amb paraules semblants:

El paisatge és el resultat d'una transformació col·lectiva de la natura; és la projecció cultural d'una societat en un espai determinat [...] no només en allò re-

1. CONSELL D'EUROPA, *Conveni europeu del paisatge*, Consell d'Europa, Firenze, 2000, Art. 1.

ferent a la seva dimensió material, sinó també a la seva dimensió espiritual i simbòlica. Les societats humanes, a través de la seva cultura, transformen els originaris paisatges naturals en paisatges culturals, caracteritzats no només per una determinada materialitat (formes de construcció i tipus de conreus, per exemple), sinó també per la translació al propi paisatge dels seus valors, dels seus sentiments. El paisatge és, per tant, un concepte enormement impregnat de connotacions culturals i es pot interpretar com un dinàmic codi de símbols que ens parla de la cultura del seu passat, del seu present i potser també de la del seu futur. [...] El paisatge és, alhora, una realitat física i la representació que culturalment en fem; la fisonomia externa i visible d'una determinada porció de superfície terrestre i la percepció individual i social que genera; un tangible geogràfic i la seva interpretació intangible.²

De manera més poètica, Eduardo Martínez de Pisón defineix els paisatges com “*los rostros de la tierra, la faz de los hechos geográficos*”³, i és que aquest geògraf fila més prim i distingeix entre paisatge (percepció cultural) i territori (realitat geogràfica):

El paisaje se formaliza necesariamente sobre un sistema territorial, es no sólo la visión de una forma geográfica sino esa misma forma. Pero el paisaje no es el territorio. Este consiste en el espacio-función, el solar, la base geográfica manipulable y su expresión administrativa. El paisaje es la configuración morfológica de ese espacio básico y sus contenidos culturales. [...] La condición cultural del paisaje es su misma sustancia, lo que permite su asimilación a tal trasfondo, lo que da lugar a que pueda residir en él la identificación de un pueblo.⁴

No hay paisaje sin hombre porque la ubicuidad humana ha llevado nuestra huella hasta casi todos los lugares, y porque únicamente la mirada del hombre

2. NOGUÉ I FONT, Joan, “Paisatge, identitat i territori”, *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos. Actes Congrés sobre el Paisatge*, 2007, p. 722.

3. MARTÍNEZ DE PISÓN, Eduardo, “Epílogo. Paisaje, cultura y territorio”, *La construcción social del paisaje* [ed. Joan Nogué i Font], Biblioteca Nueva, Madrid, 2007, p. 337.

4. MARTÍNEZ DE PISÓN, Eduardo, *Miradas sobre el paisaje*, Biblioteca Nueva, Madrid, 2009, p. 35-36.

cualifica como «paisaje», vuelve paisaje lo que naturalmente era sólo territorio. Y no hay hombre sin paisaje porque estamos hechos de él, en reciprocidad vital.⁵

Parlar de paisatge és parlar d'una idea, d'una interpretació, d'una percepció culturals. Cal ressaltar aquest fet perquè la percepció és un element clau quan parlem de conservació, que sovint es plasma a través de la declaració de quelcom com a patrimoni, ja sigui natural o cultural. I a la Ribagorça, de patrimoni, en tenim de tots dos tipus: el romànic de la Vall de Boí i les falles com a patrimoni cultural, i el Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici, com a patrimoni natural, protegit, entre altres motius, pel seu paisatge.

Segurament, en llegir les línies anteriors, ens han vingut al cap imatges dels diferents paisatges del parc. Una imatge, per definició, és quelcom estàtic, perquè representa alguna cosa en un moment concret. Potser per això, sovint tenim la idea equivocada del paisatge com quelcom d'estàtic, immutable. En canvi, com hem vist, el paisatge físic és quelcom de dinàmic, perquè ens parla de la història viscuda, de la població que hi ha habitat i dels usos que se n'ha fet; és la interacció entre els trets físics (biològics i geològics) i les comunitats humanes que s'hi han establert. Però no només el paisatge físic és dinàmic, sinó que també ho són la percepció, les imatges i visions que la societat en té al llarg del temps, com veurem tot seguit per al cas concret de les muntanyes.

2. EL CANVI DE PERCEPCIÓ DE LA MUNTANYA

La cultura occidental actual considera l'alta muntanya com un paisatge estèticament bell i valuós. Però la percepció de la muntanya ha canviat al llarg dels segles i dels mil·lennis i aquesta apreciació és relativament recent. Les societats humanes primitives hi tenien un respecte reverencial. Per a cultures molt diverses, la muntanya era un lloc amb un poder sagrat, on es trobaven la terra i el cel. A la Grècia clàssica, les muntanyes generaven admiració i aversió alhora. Aquest últim sentiment era compartit pels romans, per als quals eren quelcom llunyà, desolat i hostil. En general, a Oc-

5. MARTÍNEZ DE PISÓN, "Epílogo...", p. 336.

cident, la percepció de les muntanyes va ser negativa durant segles, i sovint eren descrites amb adjectius pejoratius. Però entre els segles XVII i XVIII hi va haver tota una sèrie de factors que van contribuir a canviar de manera força radical aquestes actituds. Un d'aquests factors va ser un canvi clau a nivell estètic, quan es va deixar de considerar el cercle com un símbol de la perfecció i, per tant, de bellesa. Un altre punt a tenir en compte va ser la major facilitat per viatjar, que va apropar la població de la plana a les muntanyes i va permetre que les coneguessin i hi perdessin la por. Cal afegir-hi teories sobre la qualitat de l'aire de les muntanyes, que van esdevenir llocs de curació de certes malalties⁶.

Una qüestió rellevant sobre les muntanyes era el seu origen. Alguns pensaven que eren les restes de la destrossa produïda pel Diluvi Universal, la qual cosa no ajudava precisament a tenir-ne una bona opinió. Però, cap a la segona meitat del segle XVII, diversos filòsofs naturals van rebutjar aquesta idea i van apuntar que la Terra era una prova de la bondat de Déu envers la humanitat. Les muntanyes, per la seva banda, ens eren útils perquè eren la font dels corrents oceànics, de vital importància econòmica⁷. La imatge de l'univers com el disseny d'un savi Déu creador es va estendre a la natura, que va esdevenir un exemple més del poder i la bondat de Déu, inclosa la natura caòtica, silvestre o salvatge, no domesticada ni manipulada per l'home⁸.

Un segle més tard va aparèixer un element clau en la percepció occidental actual sobre les muntanyes: la doctrina del sublim, un concepte que el retòric grec Longí (s. I dC) havia proposat i aplicat a la literatura. Tanmateix, al segle XVIII, el sublim s'aplicarà a l'experiència del paisatge natural, a totes aquelles coses aterradoras, indomables, gairebé inabastables per la ment humana, com ara una tempesta, una cascada d'aigua, una muntanya, un precipici, una glacera, etc. Totes aquestes coses generaven imatges sublimes que inspiraven sentiments molt forts en l'espectador, sentiments de sorpresa, plaer i terror alhora. La clau era aquesta mescla d'emocions

6. TUAN, Yi-Fu, *Topofilia. Un estudio de las percepciones, actitudes y valores sobre el entorno*, Melusina, Barcelona, 2007, pp. 100-106.

7. BOWLER, PETER J., *Historia Fontana de las ciencias ambientales*, Fondo de Cultura Económica, México, D.F., 1998, pp. 85-87.

8. MERCHANT, Carolyn, *Reinventing Eden: The Fate of Nature in Western Culture*, Routledge, New York, 2004, pp. 84-88.

transcendents, provocada per la insinuació del perill, però no per un perill real. La recerca del sublim va atraure les elits (les úniques persones que podien permetre's el luxe de viatjar per plaer) cap a la muntanya, a la cerca d'uns sentiments atordidors originats per les característiques pròpies de les muntanyes. La llunyania, la solitud, el perill, el terreny costerut i abrupte, la desolació... tot allò que havia generat rebuig als segles anteriors, ara era valorat i buscat de manera activa. Va ser l'inici del turisme de muntanya i, més tard, de l'excursionisme⁹.

Mentre turistes i alpinistes/excursionistes arribaven i augmentaven als Alps (s. XVIII) i, posteriorment, a altres serralades europees i d'arreu del món, la població local d'aquests indrets es va mantenir ben aliena a les noves valoracions estètiques vinculades a la doctrina del sublim. L'escriptor pallarès Pep Coll ho descrivia així per al cas del Pirineu:

En l'inconscient col·lectiu dels habitants d'aquestes valls perdura, encara avui, un complex ancestral de culpabilitat: la consciència d'estar condemnats a sobreviure en unes Muntanyes Maleïdes. L'alçada és una de les malediccions. Aquestes muntanyes són maleïdes perquè són tan altes, tan inútilment altes. Més amunt dels dos mil metres d'altitud, l'herba de les pastures comença a escassejar. En la majoria de les valls, els estanys marquen el límit del pasturatge. Més amunt, no hi cal buscar res més de bo. El pi negre, el neret i quatre floretes anèmiques gosen encara d'enfilarse bona cosa més per pales i cingleres. D'aquí cap amunt, res més, cap altre senyal productiu de vida. Només tarteres i roquissers interminables, penyals escabrosos que tan sols serveixen per gratar els núvols i congriar les tempestes més diabòliques. L'home del país, en aixecar els ulls als cims de la muntanya, no pot evitar una sensació de basarda. Els llamps de l'estiu i de tardor, la gisca de l'hivern i l'estampida de les allaus de primavera, són coses que, només d'imaginar-les, ja li fan posar la pell de gallina. Solament el caçador d'isards i algun tocat de l'ala —sempre foraster— s'arrisquen a encinglerar-s'hi temeràriament. Aquesta part estèril de la muntanya ha estat tradicionalment tan poc fressada pels pastors, que com qui diu, no té ni nom (els noms actuals dels cims són fruit del bateig recent per part dels alpinistes). Per als pastors, els noms s'acaben tan bon punt com arribem a l'estany,

9. MACFARLANE, Robert, *Las montañas de la mente: historia de una fascinación*, Barcelona, Penguin Random House, 2020, pp. 78-113.

el qual marca la fita dels pasturatges. Aquí finalitza la natura que és a l'abast de l'home, la dimensió humana de la muntanya.¹⁰

Llegendes, rondalles i mites descriuen els paisatges de muntanya com a llocs maleïts¹¹. La població local dels Alps italians, per exemple, pensava que la muntanya estava poblada per éssers sobrenaturals malignes, com dracs, bruixes, dimonis, fantasmes i homes i dones salvatges. La toponímia mostra aquesta percepció amb indrets com Pont del Diable, Cim de les Bruixes, Mal Camí, Dit del Gegant o Vall de la Mort, comuns als Alps. Per la part francesa, tenim el Mont Maudit, un dels cims del massís del Mont Blanc; de fet, fins al segle XVIII, tot el massís era conegut com a *Montagne Maudite*¹². Al Pirineu, tenim narracions que expliquen l'origen de muntanyes (el Pirineu en general, els Encantats, Aneto, Monte Perdidó), estanyes (el de Montcortès i els llacs salats de Salias de Bearn) i animals (ós) com a càstigs divins¹³. L'origen de totes aquestes llegendes respondria a diversos factors, com ara una voluntat moralitzadora sobre la importància de la caritat i de l'ajut mutu, un intent de cristianització d'antics cultes i llocs de culte pagans, o l'explicació de topònims provinents de llengües anteriors i desconegudes en el moment de la creació de la llegenda, entre d'altres¹⁴.

Però aquesta imatge negativa de la muntanya, a la qual s'afegia el fet que, tradicionalment, en muntanyes i boscos han viscut i actuat personatges de mala fama, com ara bandolers, lladres, contrabandistes o guerrillers, va anar perdent força davant l'arribada de l'apreciació estètica explicada

10. COLL, Pep, *Muntanyes maleïdes*, Empúries, Barcelona, 2002, pp. 11-12.

11. Folklore, mites locals, tradicions i conductes són l'expressió de l'actitud complexa envers l'entorn que tenen les persones autòctones (TUAN, *Topofilia*, p. 92).

12. ARMIERO, Marco, *A Rugged Nation. Mountains and the Making of Modern Italy: Nineteenth and Twentieth Centuries*, White Horse Press, Cambridge, 2011, pp. 13-15; BARTALETTI, Fabrizio, *Geografia e cultura delle Alpi*, FrancoAngeli, Milano, 2004, pp. 74-75.

13. ANDOLZ, Rafael, *Leyendas del Pirineo para niños y adultos*, Pirineo, Huesca, 2004, pp. 67-72, 161-166, 171-176, 193-196; COLL, Pep, *Quan Judes era fadri i sa mare festejava. Rondalles del Pallars*, La Magrana, Barcelona, 2001, pp. 44, 124; COLL, *Muntanyes maleïdes*, pp. 13-15.

14. ROMA I CASANOVAS, Francesc, *Els Pirineus maleïts. Natura, cultura i economia moral en les societats dites tradicionals*, Alta Fulla, Barcelona, 2000, pp. 21-37.

anteriorment, que es va estendre amb el romanticisme del segle XIX i que va tenir un pes especial en la configuració del moviment conservacionista.

3. LA CONSERVACIÓ DE LA NATURA: UN RECORREGUT HISTÒRIC

El naixement dels moviments conservacionistes i dels parcs nacionals

La primera figura de protecció de la natura, el parc nacional, va néixer als EUA a la segona meitat del segle XIX, sobre la base de dos pilars: per una banda, la valoració estètica del sublim; per una altra, la percepció que determinats indrets eren retalls de natura verge, prístina, mostres de l'obra intacta d'un Déu creador. Els EUA, una nació jove en aquell moment, estava mancada dels símbols nacionals que identificaven les nacions europees, riques en cultura. En contraposició, els EUA tenien una cosa que mancava a Europa, el que en anglès es coneix com a *wilderness*, i que es podria traduir com a natura en estat salvatge o silvestre, no manipulada per la humanitat. Així van néixer els parcs nacionals, espais extensos destinats al gaudi estètic i recreatiu de la població blanca, i sovint creats en terres que els pobladors blancs afirmaven que eren zones de natura prístina, però que durant segles havien estat gestionades per pobles nadius americans, que en van ser expulsats mitjançant estratègies de diversa índole¹⁵.

Però no tothom entenia la conservació o protecció de la natura de la mateixa manera, i aviat es van veure dos moviments amb objectius diferents. Per una banda, hi havia el *preservacionisme*, liderat pel naturalista i escriptor John Muir (1838-1914), principal promotor de la creació del segon parc nacional, el de Yosemite, el 1890. Muir concebia la natura com quelcom d'espiritual, sagrat, en la riquesa i la bellesa de la qual es podia buscar Déu. Per això, als parcs nacionals, espais de natura verge, no s'hi havia d'intervenir de cap manera, ni tan sols permetre les activitats tradicionals¹⁶. Per una altra banda, hi havia el *conservacionisme*, liderat per

15. MERCHANT, Carolyn, *The Columbia Guide to American Environmental History*, Columbia University Press, New York, 2002, pp. 145-151 trobareu informació sobre els parcs nacionals de Yellowstone, Yosemite, Glacier i Mesa Verde.

16. Més informació sobre Muir a COHEN, Michael P., *Entre osos, coyotes y glacières*:

l'enginyer forestal Gifford Pinchot (1865-1946), considerat el pare de la silvicultura moderna als EUA. Pinchot defensava una explotació racional, científica (ara en diríem sostenible) dels recursos. La seva ètica queda resumida en el lema “*the greatest good of the greatest number for the longest time*”¹⁷. En un primer moment no semblaven diferir massa, però a principis del segle xx es van enfrontar per la construcció d'una presa dins del parc nacional de Yosemite, que havia d'assegurar el subministrament d'aigua i electricitat a la ciutat de San Francisco, que havia patit un terratrèmol el 1906. Muir hi estava totalment en contra, perquè alteraria el que es considerava natura primigènica del parc nacional, però Pinchot hi estava a favor perquè considerava que l'objectiu era un bé públic¹⁸. L'economista i historiador econòmic Joan Martínez Alier considera el preservacionisme i el conservacionisme branques del moviment ecologista o ambientalista, i els defineix, respectivament i de manera força descriptiva, com a “culte de la vida silvestre” i “evangeli de l'ecoeficiència”. A més, hi afegeix una tercera branca, que anomena “*ecologisme dels pobres*” i que equipara al *moviment de justícia ambiental*. L'ecologisme dels pobres, a diferència del preservacionisme i el conservacionisme, està protagonitzat per comunitats pobres, normalment rurals i habitualment situades en països en vies de desenvolupament, que lluiten per la conservació dels recursos naturals que assegurin la seva pròpia supervivència¹⁹.

John Muir, el hombre de los Parques Nacionales americanos, Fraterna, Buenos Aires, 1987, 525p.; MERCHANT, *The Columbia Guide...*, pp. 226-227, 237; NASH, Roderick, *Wilderness and the American Mind*, Yale University Press, New Haven, 2014, pp. 122-40; WORSTER, Donald, *A Passion for Nature. The Life of John Muir*, Oxford University Press, New York, 2008, 544p.

17. Més informació sobre Pinchot a MERCHANT, *The Columbia Guide...*, pp. 231-232, 255, 257; MILLER, Char, *Gifford Pinchot and the Making of Modern Environmentalism*, Island Press, Washington DC, 2001, 458p.; PINCHOT, Gifford, *The Fight for Conservation*, Doubleday, Page, New York, 1910, 152p.

18. Més informació sobre sobre l'origen i l'evolució del conservacionisme i el preservacionisme als EUA des de finals del segle XIX fins al segle XX a KOPPES, Clayton R., “Efficiency, Equity, Esthetics: Shifting Themes in American Conservation”, *The Ends of the Earth. Perspectives on Modern Environmental History* [ed. Donald Worster], Cambridge University Press, Cambridge, 1989, pp. 230-251.

19. MARTÍNEZ ALIER, Joan, *El ecologismo de los pobres. Conflictos ambientales y lenguajes de valoración*, Icaria, Barcelona, 2006, pp. 15-32.

La figura de parc nacional va néixer vinculada a la idea preservacionista, és a dir, amb l'objectiu de preservar espais naturals immaculats, però també de facilitar-hi l'accés de la població (o, si més no, d'una part de la població). Amb alguns matisos i excepcions, així va ser com els parcs nacionals es va estendre arreu, ja al segle xx, i, amb ells, van aparèixer conflictes ambientals amb la població local vinculats a l'accés, ús i gestió dels recursos naturals dels territoris protegits. “*Around the world, precarious relations with the local population are a defining characteristic of the national park as an institution*”, i així ha estat estudiat per a casos a Amèrica, Àfrica i Europa, per posar alguns exemples²⁰.

Hem vist que els parcs nacional pretenen protegir trossos de natura intacta. I si hi ha un tipus de paisatge que, durant tot aquest temps, s'ha percebut com a mostra de natura primigènia, és el paisatge de muntanya, el qual, a més, era un indret on experimentar el sublim. Així, durant dècades, hi va haver una marcada tendència a crear parcs nacionals en àrees muntanyoses i boscades, i no va ser fins mitjan segle xx quan es van començar a protegir altres tipus de paisatges, com els aiguamolls i les maresmes, que arrossegaven des de feia segles, i fins i tot mil·lennis, una percepció profundament negativa vinculada a la presència endèmica de malària.

La conservació de la natura a Catalunya

Però abans que es protegissin els primers espais naturals ací, des de finals del segle XIX s'havien implementar diferents mesures per tal de conservar

20. CASADO DE OTAOLA, Santos, *Los primeros pasos de la ecología en España*, Publicaciones de la Residencia de Estudiantes. Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, Madrid, 1997, pp. 396-398; CASADO DE OTAOLA, *Naturaleza patria. Ciencia y sentimiento de la naturaleza en la España del regeneracionismo*, Marcial Pons, Madrid, 2010, p. 255; JACOBY, Karl, *Crimes against Nature. Squatters, Poachers, Thieves, and the Hidden History of American Conservation*, University of California Press, Berkeley, 2014, 352p.; KUPPER, Patrick, *Creating Wilderness. A Transnational History of the Swiss National Park*, Berghahn Books, New York, 2014, 276p.; NEUMANN, Roderick P., *Imposing Wilderness. Struggles over Livelihood and Nature Preservation in Africa*, University of California Press, Berkeley, 2002, 270p.; WAKILD, Emily, *Revolutionary Parks. Conservation, Social Justice, and Mexico's National Parks, 1910-1940*, The University of Arizona Press, Tucson, 2011, 272p.

uns recursos naturals la degradació dels quals s'estava fent cada cop més evident. En aquest àmbit, una de les principals preocupacions va ser l'estat dels boscos, que eren un dels principals recursos naturals, si no el més important. Calia fusta per a la construcció d'edificis i d'objectes, des de cadires a vaixells. I calia llenya per a tot: per a cuinar, per generar escalfor a les cases i per fer carbó vegetal, que també s'utilitzava per a cuinar i escalfar les llars. Tot això implicava una gran pressió sobre les masses boscoses, a les quals va arribar el cop de gràcia amb les desamortitzacions del segle XIX, sobretot la de Madoz (anys 1854-1856), que va afectar els comuns dels pobles. Es calcula que la meitat de les terres que van ser posades a la venda eren propietats comunals. Això va tenir conseqüències nefastes tant a nivell social com ambiental, atès que va destruir una organització del territori i un sistema de gestió que, per una banda, eren absolutament necessaris en la precària economia de la gent rural, i per una altra banda havien mantingut els boscos en força bon estat. La desamortització va implicar la venda d'aquestes masses forestals a nous propietaris privats (i rics) que no van dubtar a recuperar de manera immediata els diners invertits mitjançant la tala i la venda dels arbres de les seves noves propietats. Aquesta situació va generar una gran preocupació tant pel que fa a la quantitat com a la qualitat dels boscos i va provocar l'aparició del Catàleg de Forests d'Utilitat Pública el 1862, que ha arribat fins avui, amb modificacions, format per boscos considerats d'utilitat pública en base a les seves funcions protectores, de regulació hídrica, de conservació de la biodiversitat i de gaudi recreatiu per a la població.

A finals de segle trobem una iniciativa que ara es consideraria d'educació i divulgació ambientals: la celebració de la Festa de l'Arbre, que havia nascut als EUA el 1872 com a *Arbor Day*. La primera es va celebrar a Barcelona el 30 d'abril de 1899. L'any anterior, l'enginyer Rafael Puig i Valls havia fundat l'Associació d'Amics de la Festa de l'Arbre, que tenia per objectiu fomentar la repoblació forestal per tal de protegir l'agricultura, aprofitar racionalment les aigües i conservar els sòls, i que va treballar per la instauració d'aquesta festa. Durant la festa, els infants havien de plantar un arbre en una zona propera del qual tindrien cura durant el curs escolar; així adquiririen respecte i consideració pel bosc. Per altra banda, Puig i Valls proposava la redacció de llibrets escolars que expliquessin els beneficis que reportaven els boscos a la societat, així com els problemes que

comportava pel futur la tala indiscriminada de les masses forestals. Amb els anys, la Festa de l'Arbre va tenir un èxit notable i es va estendre per una gran quantitat de ciutats i pobles, fins al punt que l'any 1915 es declarava obligatòria la seva celebració a tot l'Estat espanyol. Tanmateix, pocs anys després, aquesta diada va començar a decaure²¹.

L'any 1872 també havia nascut una altra iniciativa als EUA, el primer parc nacional, Yellowstone. Després d'algunes propostes que no van reeixir, l'any 1916 es va aprovar la Ley de Parques Nacionales, sancionada pel rei Alfons XIII, que definia els parcs nacionals com a “*sitios ó parajes excepcionalmente pintorescos, forestales ó agrestes*”, on s'havia de respectar “*la belleza natural de sus paisajes, la riqueza de su fauna y de su flora y las particularidades geológicas e hidrológicas que encierren*” per evitar que es deterioressin, destruïssin o desfiguressin i amb l'objectiu de “*favorecer su acceso por vías de comunicación adecuadas*”²². Dos anys més tard, el 1918, es creaven els primers parcs nacionals espanyols, el Parque Nacional de la Montaña de Covadonga (actualment, Parque Nacional de los Picos de Europa) i el Parque Nacional del Valle de Ordesa o del río Ara (actualment, Parque Nacional de Ordesa y Monte Perdido). Ambdues zones estaven caracteritzades per un paisatge muntanyós majestuós i espectacular, ple de boscos, i totes dues tenien una càrrega simbòlica històrica i llegendària important, com a escenaris de l'inici de la reconquesta cristiana medieval²³. Tot i que no es va aplicar gaire sovint, aquesta llei de 1916 seguia en vigor quan es va crear el Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici el 1955, com veurem més endavant.

21. BOADA, Martí, *Rafael Puig i Valls (1845-1920). Precursor de l'educació ambiental i dels espais naturals protegits*, Generalitat de Catalunya. Departament de Medi Ambient, Barcelona, 2007, 79p.; PUIG I VALLS, Rafael, “La Patria y el árbol”, *La Vanguardia*, 21-setembre-1898, p. 4.

22. GACETA DE MADRID, “Ley de 4 de diciembre de 1916 de Parques Nacionales”, *Gaceta de Madrid*, 8-12-1916, p. 575.

23. Una característica important en la figura del parc nacional és l'estreta relació que s'hi estableix entre natura i nació. Trobareu més informació sobre aquest tema a GIL FARRERO, Judit, *Natura en conflicte. La construcció del patrimoni natural a Catalunya, del franquisme a la democràcia (1955-1992)*, Tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, 2018, pp. 39-45.

El primer terç de segle va veure diverses iniciatives de caràcter conservacionista a Catalunya. La més ambiciosa, que no es va poder aplicar per la Guerra Civil, va ser l'elaboració del Pla de Distribució en Zones del Territori Català (*Regional Planning*) per part de l'arquitecte Nicolau Maria Rubió i Tudurí. Aquest pla, publicat per la Generalitat de Catalunya durant la Segona República, contemplava la definició d'uns espais a protegir i la primera estructura d'un sistema d'espais naturals a tot el territori català, i va ser tingut en compte a l'hora de fer planificació territorial després de la restauració de la democràcia.

Abans d'acabar aquest apartat, però, cal tornar a parlar de l'excursionisme. Aparegut a Europa a la dècada de 1850, va arribar a Catalunya un parell de dècades més tard, en el context cultural de la Renaixença. El 1876 es va crear l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques, que va definir els seus objectius de la següent manera:

L'Associació Catalanista d'Excursions Científiques, amb seu a Barcelona, es proposa recórrer el territori de Catalunya a fi de conèixer, estudiar i conservar tot el que li ofereixin de notable la naturalesa, la història, l'art i la literatura en totes les seves manifestacions, així com els costums característics i les tradicions populars del país; propagar aquests coneixements i fomentar les excursions per la nostra terra per aconseguir que sigui degudament coneguda i estimada²⁴.

Practicat fonamentalment per homes urbans de classe benestant, l'excursionisme català va comportar una mena d'inventari de llocs i elements que mereixien la pena ser visitats (com el Pirineu, que per la seva llunyania i mala comunicació era força desconegut per a bona part de la població catalana), i, sobretot, va contribuir a estendre una visió romàntica de la natura i de la muntanya entre la població.

24. Citat a MARTÍ HENNEBERG, Jordi, *L'excursionisme científic i la seva contribució a les ciències naturals i a la geografia*, Alta Fulla, Barcelona, 1994, p. 23.

4. LA CONSERVACIÓ DEL PAISATGE RIBAGORÇÀ: EL PARC NACIONAL D'AIGÜESTORTES I ESTANY DE SANT MAURICI²⁵

La creació del parc nacional

Com deia al principi de l'article, el paisatge protegit més conegut de la Ribagorça és el Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici (PNAESM), que es va crear el 1955 amb una superfície de 9.851 hectàrees. Actualment ocupa 40.852 ha (14.119 ha de parc estricte i 26.773 ha de zona perifèrica de protecció), una àrea repartida entre les comarques de l'Alta Ribagorça, el Pallars Jussà, el Pallars Sobirà i la Val d'Aran. La principal característica, i motiu per a la seva protecció és, precisament, el tema que ens ocupa: el seu paisatge, resultat del seu passat glacial, i que té dos grans protagonistes, les formacions geològiques i l'abundància d'aigua. Tanmateix, el que per a algunes persones és un paisatge mereixedor de ser protegit o conservat, per a altres és, senzillament, una font de recursos naturals. I precisament l'explotació dels recursos naturals del territori va tenir una importància clara en la protecció del parc. Fins principis del segle xx, hi havia un aprofitament tradicional dels recursos naturals de la zona: ramaderia extensiva transhumant, agricultura d'autoconsum, explotació forestal domèstica, caça i pesca i recol·lecció de fruits i plantes silvestres. Però a la segona dècada del segle van arribar els primers aprofitaments hidroelèctrics a la Vall Fosca, de la mà d'empreses que veuen en aquest terreny escarpat amb desnivells molt marcats i presència de nombrosos rius amb llacs i salts d'aigua naturals, un territori especialment interessant per a l'explotació de l'aigua com a recurs energètic²⁶.

L'empresa que va obtenir la concessió per fer aprofitament hidroelèctric de la Noguera Ribagorçana va ser l'ENHER (Empresa Nacional Hidroelèctrica del Ribagorçana), una empresa mixta (amb capital majoritari de l'Institut Nacional de Industria) creada el 1946 i dirigida per l'enginyer civil

25. La informació d'aquest apartat està extreta de GIL FARRERO, *Natura en conflicte...*, pp. 57-98.

26. BONETA CARRERA, Martí, *La Vall Fosca: els llacs de la llum. Desenvolupament socioeconòmic a començament del segle xx*, Ajuntament de la Torre de Capdella. Garsineu, Tremp, 2011, 187p.

lleidatà Victoriano Muñoz Oms. Muñoz Oms coneixia l'Alta Ribagorça des d'abans de la Guerra Civil, i és que el 1931 va ser un dels cofundadors de l'empresa Minera Industrial Pirenaica SA (MIPSA), que explotava unes mines de carbó a la zona de Malpàs. L'any 1940 es va convertir en director de MIPSA, i durant els dos primers anys va ser quan va concebre el pla d'aprofitaments hidroelèctrics a la conca de la Noguera Ribagorçana i del seu afluent, la Noguera de Tor, on va construir 12 centrals hidroelèctriques entre 1947 i 1962. Franco va visitar les obres de l'ENHER a l'Alta Ribagorça en quatre ocasions, convidat per Muñoz Oms: maig de 1947, juny de 1953, setembre de 1955 i juliol 1959. Durant la segona i la tercera visites, Muñoz Oms va portar la comitiva de Franco des de la zona d'Aiguestortes cap a l'Estany de Sant Maurici, passant pel Portarró d'Espot. Un mes després de la tercera visita, Franco creava el PNAESM, que es convertia en el cinquè parc nacional de l'Estat.

Com passa sovint, hi ha diverses interpretacions de com i per què es va crear el PNAESM. Hi ha qui creu que Muñoz Oms era un visionari i un amant desinteressat de la natura²⁷, però hi ha una altra versió d'aquesta història, que parla de la mala relació que Muñoz Oms mantenia amb l'empresa Agrícola y Forestal del Pirineo, S. A. (AFOPISA), propietat de Joan Ventosa i Calvell i la seva família, que havia comprat 20.000 ha a l'Alta Ribagorça. Quan ENHER va començar la seva activitat, se li va atorgar per llei el privilegi de comprar la fusta tallada a la conca de la Noguera Ribagorçana a un preu molt baix, un preu polític forestal. Segons explica Antonio Monzón Perala, que a la dècada dels cinquanta treballava com a enginyer subaltern de la División Hidrológico-Forestal del Pirineo Oriental i del seu director, José María Coll Ortega, el qual també era l'assessor forestal de Ventosa i Calvell, la finca propietat d'AFOPISA estava afectada per aquesta llei, però Ventosa i Calvell es va negar en repetides ocasions a proporcionar la fusta a la hidroelèctrica. Pel que sembla, més enllà de no voler vendre la fusta a un preu molt baix, Ventosa i Calvell es malfiava que la fusta no fos utilitzada per MIPSA, i no pas per ENHER. En aquesta situació, Muñoz Oms va pensar que la creació d'un parc nacional del qual formessin part les terres de Ventosa i Calvell seria una manera d'imposar-li limitacions

27. SÀNCHEZ I VILANOVA, Llorenç, *Victoriano Muñoz: enginyer*, Empresa Hidroelèctrica Ribagorçana, ENHER, La Poble de Segur, 1993, 182p.

i obligacions que no podria eludir, fins i tot la prohibició de fer-hi cap tipus d'explotació forestal. Tanmateix, Ventosa i Calvell es va anticipar a aquesta possibilitat i va encarregar al districte forestal de Lleida el projecte d'ordenació de la seva finca. Quan es va fer públic el decret de declaració del parc nacional, la finca tenia aprovat un pla dasocràtic, fet que garantia al seu propietari el dret a efectuar els aprofitaments que hi constaven o a ser indemnitzat, si les terres entraven a formar part d'un parc nacional. I així va ser: malgrat formar part d'un parc nacional, en aquella finca s'hi va dur a terme explotació forestal fins l'any 1978²⁸.

La gestió del parc nacional

Fos com fos, el parc va ser creat per Franco la tardor de 1955 sense parlar-ho amb ningú ni seguir els procediments establerts a la Ley de Parques Nacionales de 1916, que seguia vigent en aquell moment. Per això i altres motius que veurem, hi ha qui en diu “un capritx del General Franco”. Caldria esperar fins abril de 1957 per veure la publicació del Reglament del parc, on es poden llegir les atribucions de la Junta del parc, relacionades amb les activitats permeses i prohibides. Segons el reglament, calia protegir, respectar i conservar la flora i la fauna del parc, de manera que la caça estava prohibida. En canvi, la pesca i la ramaderia extensiva estaven permeses. Tanmateix, l'aplicació del reglament va tenir certes peculiaritats. Si bé l'explotació forestal en boscos comunals i públics es va prohibir (fet que afecta municipis com Espot o València d'Àneu), l'explotació forestal privada va seguir permesa. La caça estava prohibida dins del parc, la qual cosa afavoriria unes poblacions d'herbívors que podrien ser caçades com a trofeu fora dels límits del parc, així que els animals danyosos, les feristeles (conegudes com a *alimañas*, moltes de les quals actualment estan protegides) sí que es podien caçar dins del parc. Per altra banda, l'activitat hidro-

28. MONZÓN PERALA, Antonio, “Recuerdos de Aigüestortes”, *La investigación al Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici. Cinquenes Jornades d'Investigació al Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici. Ajuntament de la Vall de Boí, Barruera. 18, 19 i 20 d'octubre de 2000*, Generalitat de Catalunya. Departament de Medi Ambient. Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici, Lleida, 2001, pp. 441-448.

elèctrica ni tan sols s'esmenta al reglament, de manera que es va mantenir.

Una altra atribució de la Junta era fomentar la propaganda i atracció del turisme nacional o estranger. Aquest punt és important perquè els interessos turístics han estat i són la contrapartida econòmica a la limitació en l'ús dels recursos naturals derivats de la protecció d'aquests indrets. El principal problema, de total actualitat ara mateix, és la hiperfreqüentació dels espais naturals protegits, que comporta una contradicció amb l'objectiu de conservació. Val a dir que, en aquell moment, això no era un problema, perquè el parc es trobava molt allunyat dels nuclis de població més grans, i molt mal comunicat amb aquests. Però, si recordeu, fins el 1992, quan es va aprovar el Pla Rector d'Usos i Gestió del parc, tothom podia entrar al parc amb vehicle propi, fins on ara només entren els taxis, a través de camins pavimentats i les pistes forestals construïdes per les empreses hidroelèctriques.

L'any passat (2020), el PNAESM va celebrar els seus 65 anys. En tot aquest temps s'han produït conflictes ambientals en confrontar-se la conservació amb altres propostes d'ús prèvies (explotació forestal comunal i caça, bàsicament) i posteriors. L'any 1967, l'empresa Pirineos Espot, S.A. fa públic un projecte de construcció d'una estació d'alta muntanya al terme municipal d'Espot que incloïa una urbanització prop de l'estany de Sant Maurici. La premsa es va fer ressò dels escrits que rebutjaven la proposta urbanitzadora, als quals cal sumar les cartes dirigides al Governador Civil de Lleida (president de la Junta del PNAESM). Entre les entitats que es van manifestar en contra d'aquest projecte hi havia diverses associacions excursionistes. Per contra, els alcaldes de diversos pobles pallaresos van defensar el projecte davant del Governador Civil, al·legant que seria un revulsiu contra la pèrdua constant de població, que emigrava a les grans ciutats, i van denunciar el que consideraven notícies sensacionalistes contra el projecte. Finalment, la Junta del parc nacional va votar en contra del projecte, emparant-se en el Reglament del parc, que prohibia qualsevol actuació que en malmetés les belleses naturals.

A la dècada següent, el tot just creat Instituto para la Conservación de la Naturaleza (ICONA) va fer treure a informació pública un projecte de reclassificació i ampliació dels límits del parc, que passarien a ser 18.809 ha i implicarien un nom nou, el de Parc Nacional d'Aigüestortes, Estany de Sant Maurici, Alt Àneu i Montardo. Era un intent de reduir al mínim la su-

perfície del parc nacional de titularitat privada. Es van rebre més de 2.000 escrits a favor i menys de 40 en contra (de part de particulars, ajuntaments o alcaldes que reclamaven indemnitzacions per la pèrdua de l'explotació forestal dels territoris afegits, i per part d'empreses hidroelèctriques que reivindicaven els drets previs adquirits sobre les nogueres Ribagorçana i Pallaresa). Els diferents informes oficials normalment parlaven d'ampliació, sense especificar que també es retallava una part del parc original: el projecte exclouïa zones protegides el 1955, com eren determinades finques propietat d'AFOPISA (més de 3.000 ha a la Vall de Boí), o la zona que Pirineos Espot volia urbanitzar a la vora de l'estany de Sant Maurici; en total, 4.450 ha, gairebé la meitat del parc. Aquesta desclassificació de finques fins llavors protegides, que eren propietat o interessaven a empreses privades, va ser mal vista per l'enginyer en cap d'ICONA a Lleida, però també per la Comisió Interministerial de Medio Ambiente, que es va oposar a la retallada i va recomanar a ICONA negociar per trobar la millor solució. Finalment no es va fer res.

Després de 1981, la Generalitat de Catalunya va nomenar un Director Conservador que actuava a la muntanya d'Espot (transferida a la Generalitat), mentre que ICONA mantenia un Director Conservador a la zona d'Aigüestortes (a la finca que havia comprat el 1978 a AFOPISA), l'únic que tenia assignat un pressupost anual. L'any 1988 es va aprovar la Llei de reclassificació del Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici, en què la Generalitat reclamava la competència sobre tot el parc, establia una superfície protegida de 10.230 ha com a parc nacional, una zona perifèrica de protecció i una zona d'influència socioeconòmica que incloïa els termes municipals d'Espot, Barruera, Alt Aran, Alt Àneu, Sort i la Torre de Cabdella. El 1990 es van modificar els límits parcials de la zona perifèrica de protecció i el 1992 es va iniciar el procés per tal d'aprovar el Pla rector d'ús i gestió (PRUG) del parc, on s'especificaven les activitats permeses en les diferents zones del parc. Un dels temes que va protagonitzar el procés d'aprovació del PRUG, i que va aparèixer amb molta freqüència a la premsa provincial, va ser l'accés al parc nacional amb vehicle motoritzat, que va passar de ser lliure (allà on hi havia pistes o camins amples) en un primer moment, a limitat per una quota diària, en un segon moment, i, finalment, a controlat de manera que s'establia un transport públic d'accés per als visitants mitjançant taxis d'Espot i de la Vall de Boí, fet que va provocar

les queixes de la resta de municipis propers al parc. El 1996 es van ampliar els límits del parc estricte per la zona de la Vall de Boí, fins arribar a 14.119 ha, i la zona perifèrica de protecció quedava fixada en 26.733 ha, els límits actuals. Hi ha hagut diverses propostes posteriors d'ampliació que no han prosperat.

5. ALGUNES REFLEXIONS FINALS

Quan pensem en el Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici, el primer que segurament ens ve al cap són imatges idíl·liques d'un paisatge majestuós i imponent, amb cims elevats i una gran abundància d'aigua, on podem trobar fauna i flora característiques. Res de tot això és fals, però cal anar més enllà d'aquesta imatge, cal veure el parc com un territori en disputa, perquè el conflicte revela característiques ecològiques que d'una altra manera passarien desapercubudes, i que no són independents de les relacions de poder ni de les estructures socials²⁹. Aquest enfocament permet detectar, en el cas concret del PNAESM, qüestions rellevants relatives a la conservació d'espais naturals i paisatges en general.

El mateix nom del PNAESM mostra una d'aquestes qüestions. La Unió Internacional per a la Conservació de la Natura (UICN) estableix diferents categories d'àrees protegides. Les que compten amb un règim de protecció més estricte, entre les quals trobem el parc nacional, estan vinculades a la idea preservacionista. N'hi ha d'altres amb un menor nivell de protecció, que estan més vinculades a la idea conservacionista de gestió sostenible dels recursos naturals; aquí hi trobaríem, per exemple, els parcs naturals i els espais d'interès natural. El parc nacional, per tant, és una de les figures amb una major restricció pel que fa a l'ús dels recursos naturals per part de les comunitats locals, fet que cal tenir en compte perquè, en protegir un espai natural, les noves normes sobre l'accés, ús i gestió dels recursos naturals, d'aplicació per tothom qui entra dins dels límits del parc, afecten en major grau les persones que hi viuen i hi treballen, és a dir, la població local.

Per una altra banda, el model de presa de decisions és un factor clau en

29. ARMIERO, Marco, "Seeing Like a Protester: Nature, Power, and Environmental Struggles", a *Left History*, 13, 1, 2008, p. 59.

l'acceptació de la protecció per part de la població local. Una decisió presa a les altes esferes polítiques dona lloc a un major rebuig de les polítiques conservacionistes en les comunitats locals, mentre que quan la proposta ha sorgit de la població mateixa, aquesta l'accepta d'una manera més positiva, tot i que sempre hi ha col·lectius descontents. El PNAESM és un exemple paradigmàtic d'un model de presa de decisions *top-down*, totalment centralitzat, on la població no va ser ni preguntada, ni informada, i molt menys va tenir capacitat de decisió o reacció, en un context de règim autoritari sense una esfera pública de debat ni confrontació democràtica. La manera en què es va crear el parc, sumat al fet que durant dècades es va comptar poc amb els habitants de la zona per a la gestió del nou espai protegit, ha fet que la població local hagi percebut la protecció d'aquest indret com una imposició forana i una limitació de les seves activitats econòmiques tradicionals, amb l'agreujant de ser una zona econòmicament deprimida. L'oposició de la població local a la protecció d'espais naturals deriva d'aquesta situació, perquè és la comunitat que ha mantingut i conservat aquell espai a la qual no se li permet seguir fent allò que fins aleshores havia fet.

S'esdevé, així, un conflicte per l'accés, ús i gestió dels recursos naturals, que habitualment és provocat per diversos factors, entre els quals hi ha la incompatibilitat d'usos, que s'ha donat en diverses ocasions al PNAESM. Un exemple el trobem en l'explotació hidroelèctrica, que la UICN considera incompatible amb la categoria de parc nacional. Aquest va ser el motiu pel qual el parc va ser exclòs el 1963 de la categoria internacional de parcs nacionals, a la qual no ha tornat fins principis de segle xx, després de diverses actuacions per eliminar infraestructures relacionades dins del parc nacional estricte. Un altre exemple són les pistes d'esquí que envolten el parc, i que en diverses ocasions han pretès ampliar el seu domini esquiable o urbanitzar dins dels límits del parc.

En un conflicte ambiental, la desigualtat en el poder dels diferents actors és un agreujant, i està clar que, en la història del parc, no tothom ha estat igual ni ha tingut el mateix poder. A més de la decisió de Franco de crear el parc, un altre exemple clar és la prohibició de l'explotació forestal a les muntanyes comunals, però no a l'empresa privada AFOPISA, propietat d'un polític rellevant, que va seguir duent a terme explotació forestal dins dels límits del parc durant més de dues dècades. Un tercer exemple el trobem en les empreses hidroelèctriques, que van comptar amb una alta quota

de poder durant el franquisme. ENHER va comptar amb el recolzament de normatives i administracions, de manera que va poder explotar els recursos hídrics com va creure oportú i expropiar les terres per on calgués fer passar alguna infraestructura. Les estratègies adoptades i les accions dutes a terme per les diferents empreses concessionàries, així com per les forces de seguretat i l'Administració de l'Estat, van generar situacions molt desagradables i dures pels habitants i propietaris de les terres afectades pels projectes, els quals, en nom del bé comú, van ser obligats a malvendre o se'ls van expropiar cases, terres i pobles sencers i no van tenir cap altre remei que marxar cap a altres pobles o a alguna capital. A més, l'electricitat generada se n'anava cap a les fàbriques i les ciutats, i molts pobles del Pirineu van seguir sense llum ni aigua corrent fins les dècades dels setanta i vuitanta.

Recapitulant, en aquest article s'ha intentat visualitzar que la decisió de protegir o conservar un determinat indret, fauna, flora o paisatge, lluny de ser quelcom neutral o basat en criteris científics, és un reflex d'una qüestió més àmplia, que és la percepció que la societat té d'allò que es vol protegir. En aquest sentit, cada cop agafa més força el que alguns autors anomenen *endangerment sensibility*, que es podria explicar com un conjunt de coneixements, valors, afectes i interessos que es caracteritzen per la percepció que determinades coses estan en perill de desaparició, destrucció o extinció³⁰. Pel que fa a la història del Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici, és un exemple il·lustratiu de la complexitat inherent a la conservació de la natura i el paisatge, formada per múltiples facetes de caràcter natural i cultural. Més enllà dels seus valors naturals i paisatgístics, tot espai protegit és un entramat científic, ecològic, cultural, polític i legislatiu que reflecteix la nostra relació amb la natura.

BIBLIOGRAFIA

ANDOLZ, Rafael, *Leyendas del Pirineo para niños y adultos*, Pirineo, Huesca, 2004, 204p.

30. VIDAL, Fernando; DIAS, Nélia, "Introduction: the endangerment sensibility", *Endangerment, Biodiversity and Culture* [ed. Fernando Vidal i Nélia Dias], Routledge, New York, 2016, p. 2.

ARMIERO, Marco, "Seeing Like a Protester: Nature, Power, and Environmental Struggles", a *Left History*, 13, 1, 2008, pp. 59-76.

ARMIERO, Marco, *A Rugged Nation. Mountains and the Making of Modern Italy: Nineteenth and Twentieth Centuries*, White Horse Press, Cambridge, 2011, 246p.

BARTALETTI, Fabrizio, *Geografia e cultura delle Alpi*, FrancoAngeli, Milano, 2004, 224p.

BOADA, Martí, *Rafael Puig i Valls (1845-1920). Precursor de l'educació ambiental i dels espais naturals protegits*, Generalitat de Catalunya. Departament de Medi Ambient, Barcelona, 2007, 79p.

BONETA CARRERA, Martí, *La Vall Fosca: els llacs de la llum. Desenvolupament socioeconòmic a començament del segle xx*, Ajuntament de la Torre de Capdella. Garsineu, Tremp, 2011, 187p.

BOWLER, PETER J., *Historia Fontana de las ciencias ambientales*, Fondo de Cultura Económica, México, D.F., 1998, 450p.

CASADO DE OTAOLA, Santos, *Lo primeros pasos de la ecología en España*, Publicaciones de la Residencia de Estudiantes. Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, Madrid, 1997, 520p.

CASADO DE OTAOLA, Santos, *Naturaleza patria. Ciencia y sentimiento de la naturaleza en la España del regeneracionismo*, Marcial Pons, Madrid, 2010, 384p.

COHEN, Michael P., *Entre osos, coyotes y glaciares: John Muir, el hombre de los Parques Nacionales americanos*, Fraterna, Buenos Aires, 1987, 525p.

COLL, Pep, *Quan Judes era fadrí i sa mare festejava. Rondalles del Pallars*, La Magrana, Barcelona, 2001, 272p.

COLL, Pep, *Muntanyes maleïdes*, Empúries, Barcelona, 2002, 480p.

CONSELL D'EUROPA, *Conveni europeu del paisatge*, Consell d'Europa, Firenze, 2000.

GIL FARRERO, Judit, *Natura en conflicte. La construcció del patrimoni natural a Catalunya, del franquisme a la democràcia (1955-1992)*, Tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, 2018, 284p.

JACOBY, Karl, *Crimes against Nature. Squatters, Poachers, Thieves, and the Hidden History of American Conservation*, University of California Press, Berkeley, 2014, 352p.

KOPPEL, Clayton R., "Efficiency, Equity, Esthetics: Shifting Themes in American Conservation", *The Ends of the Earth. Perspectives on Modern*

Environmental History [ed. Donald Worster], Cambridge University Press, Cambridge, 1989, pp. 230-251.

KUPPER, Patrick, *Creating Wilderness. A Transnational History of the Swiss National Park*, Berghahn Books, New York, 2014, 276p.

MACFARLANE, Robert, *Las montañas de la mente: historia de una fascinación*, Barcelona, Penguin Random House, 2020, 320p.

MARTÍ HENNEBERG, Jordi, *L'excursionisme científic i la seva contribució a les ciències naturals i a la geografia*, Alta Fulla, Barcelona, 1994, 168p.

MARTÍNEZ ALIER, Joan, *El ecologismo de los pobres. Conflictos ambientales y lenguajes de valoración*, Icaria, Barcelona, 2006, 368p.

MARTÍNEZ DE PISÓN, Eduardo, "Epílogo. Paisaje, cultura y territorio", *La construcción social del paisaje* [ed. Joan Nogué i Font], Biblioteca Nueva, Madrid, 2007, pp. 325-37.

MARTÍNEZ DE PISÓN, Eduardo, *Miradas sobre el paisaje*, Biblioteca Nueva, Madrid, 2009, 285p.

MERCHANT, Carolyn, *The Columbia Guide to American Environmental History*, Columbia University Press, New York, 2002, 400p.

MERCHANT, Carolyn, *Reinventing Eden: The Fate of Nature in Western Culture*, Routledge, New York, 2004, 320p.

MILLER, Char, *Gifford Pinchot and the Making of Modern Environmentalism*, Island Press, Washington DC, 2001, 458p.

MONZÓN PERALA, Antonio, "Recuerdos de Aigüestortes", *La investigación al Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici. Cincuenes Jornades d'Investigació al Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici. Ajuntament de la Vall de Boí, Barruera. 18, 19 i 20 d'octubre de 2000*, Generalitat de Catalunya. Departament de Medi Ambient. Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici, Lleida, 2001, pp. 441-448.

NASH, Roderick, *Wilderness and the American Mind*, Yale University Press, New Haven, 2014, 440p.

NEUMANN, Roderick P., *Imposing Wilderness. Struggles over Livelihood and Nature Preservation in Africa*, University of California Press, Berkeley, 2002, 270p.

NOGUÉ I FONT, Joan, "Paisatge, identitat i territori", *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos. Actes Congrès sobre el Paisatge*, 2007, pp. 719-28.

PINCHOT, Gifford, *The Fight for Conservation*, Doubleday, Page, New York, 1910, 152p.

PUIG I VALLS, Rafael, “La Patria y el árbol”, *La Vanguardia*, 21-setembre-1898, p. 4.

ROMA I CASANOVAS, Francesc, *Els Pirineus maleïts. Natura, cultura i economia moral en les societats dites tradicionals*, Alta Fulla, Barcelona, 2000, 186p.

ROMA I CASANOVAS, Francesc, *L'excursionisme a Catalunya. 1876-1939*, Centelles, 2006, 402p.

SÀNCHEZ I VILANOVA, Llorenç, *Victoriano Muñoz: enginyer*, Empresa Hidroeléctrica Ribagorzana, ENHER, La Pobla de Segur, 1993, 182p.

TUAN, Yi-Fu, *Topofilia. Un estudio de las percepciones, actitudes y valores sobre el entorno*, Melusina, Barcelona, 2007, 351p.

VIDAL, Fernando; DIAS, Nélia, “Introduction: the endangerment sensibility”, *Endangerment, Biodiversity and Culture* [ed. Fernando Vidal i Nélia Dias], Routledge, New York, 2016, pp. 1-37.

WAKILD, Emily, *Revolutionary Parks. Conservation, Social Justice, and Mexico's National Parks, 1910-1940*, The University of Arizona Press, Tucson, 2011, 272p.

WORSTER, Donald, *A Passion for Nature. The Life of John Muir*, Oxford University Press, New York, 2008, 544p.